

THE INFLUENCE OF THE CLERGY ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATION AMONG RURAL FAMILIES OF THE PŁOCK DIOCESE IN THE YEARS 1726-1893

Wpływ duchowieństwa na rozwój oświaty wśród rodzin wiejskich diecezji płockiej w latach 1726-1893

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6174-6672> E-mail: zosienka1@op.pl

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2024.34.06>

Wstęp

W ciągu wieków, prowadzenie działalności oświatowo-wychowawczej stanowiło wyjątkowo domenę Kościoła. Do momentu utworzenia Komisji Edukacji Narodowej, nie było w Polsce innej instytucji, która zajmowałaby się taką funkcją.

Wobec zagrożonego polityką państw zaborczych bytu narodowego, wzrosło znaczenie edukacji. Życie umysłowe na Mazowszu w okresie niewoli narodowej – podobnie jak w całej Polsce przeżywało znaczny upadek. Duchowieństwo polskie nie było obojętne wobec takiego problemu. Polskie rodziny, szczególnie wiejskie znajdowały się w bardzo trudnej sytuacji materialnej. Tu z pomocą przyszło duchowieństwo. Studiując wizytacje parafialne zauważamy, że prawie w każdej parafii znajdowała się szkołka parafialna. To, że czasem wizytator nie podał takiej wiadomości, to nie znaczy, że takiej szkoły na pewno nie było.

Szczególnie biskup płocki a brat rodzony króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, Michał Jerzy Poniatowski (1736-1794) zwracał uwagę na zakładanie szkół parafialnych. Duchowieństwo starało się wypełniać prośbę swego biskupa. Znając bardzo ubogie warunki materialne swych parafian, plebani nie zawsze mogli wybudować budynki szkolne, zwracali się więc z prośbą do dziedziców o pomoc. Czasem właściciele ziemscy zgadzali się i wystawiali budynki szkolne na placach kościelnych podarowanych na ten cel przez plebanów. Jednak nie zawsze była na to zgoda. Stąd plebani urządzali szkoły u siebie na plebani lub w szpitalach dla ubogich przeznaczając jedną izbę, w której mogły odbywać się zajęcia szkolne, albo też organisci mieli obowiązek uczyć dzieci u siebie w domu. Dzieci nie płaciły za naukę, a jeśli było to konieczne, były to tak małe sumy, że rodziny mogły na to sobie pozwolić. W niektórych parafiach sami plebani pilnowali dzieci w szkołach, aby te uczyły się i nie marnowały czasu na zbędne zabawy. Podczas kazań plebani zwracali się często do swych parafian z prośbą, aby przysyłała swe dzieci do szkoły.

Chociaż poziom oświaty na terenach dekanatu płockiego był słaby, to jednak trzeba przyznać, że dzięki duchowieństwu, rodziny, często żyjące w trudnych warunkach nie były pozbawione możliwości zdobycia przez ich dzieci choćby podstawowego wykształcenia. Szczególnie to widać za czasów biskupa Poniatowskiego, który przyczynił się do zwiększenia ilości szkół parafialnych na terenie całej diecezji płockiej. Dzięki czemu duża część młodzieży, która ukończyła powyższe szkoły parafialne mogła wstępować do szkół powiatowych.

1. Zarys szkół parafialnych na Mazowszu

Przez całe wieki, odkąd Kościół pojawił się na ziemiach polskich, prowadzenie działalności oświatowo-wychowawczej było jego z najważniejszych zadań. Taka sytuacja trwała aż do czasów utworzenia Komisji Edukacji Narodowej w 1773 r.¹

¹ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI – XVIII w.*, Lublin 2004, s. 251-297.

Na terenach miast i wsi biskupi nakazali zakładać niższe szkoły, nad którymi opiekę rozciągali i czuwali aby w każdej parafii, gdzie taka szkoła istniała, proboszcz miejscowy utrzymywał ją i zatrudniał nauczycieli którzy uczyli po polsku².

W Polsce tego typu szkoły powstawały tak bardzo szybko w XV w., że już w połowie XVI w. w całym kraju takie placówki występowały. Trudno mówić o wysokim poziomie nauczania w takich szkołach, był on różny. W parafialnych szkółkach uczniowie zdobywali podstawowe wykształcenie. Działaniu szkół nie sprzyjała bardzo często sytuacja gospodarcza i polityczna w Polsce. Liczne wojny, klęski żywiołowe przyczyniały się do niszczenia nie tylko już dobrze działających placówek, ale również nowo powstających szkółek, które nigdy już nie ponowiły swej działalności³.

Stan oświaty na Mazowszu nie był w tym okresie w gorszym stanie, niż w innych częściach Polski. Działo się tak dzięki duchowieństwu i prawu kanonicznemu, które ustanowiło w kapitułach katedralnych osobny urząd scholastyka, aby szkoły miały w nim opiekę i możliwości naukowego rozwoju⁴.

Należy zwrócić uwagę na szeroką działalność Kościoła w Polsce. Instytucja ta swym autorytetem oraz wielowiekową tradycją prowadzenia różnych i częstych działalności pedagogicznej, odgrywała poważną rolę w tworzeniu oświaty. Duchowieństwo należało do głównych realizatorów rozporządzeń władz oświatowych, szczególnie w odniesieniu do najniższego szczebla edukacji⁵.

W XVI w. nastąpił kryzys gospodarczy, spowodowany zniszczeniami wojennymi, szczególnie w latach 1655-1660 i 1700-1721. Wówczas upadło też i szkolnictwo parafialne⁶.

Życie umysłowe na Mazowszu w początkach XVIII w. podobnie jak i w całej Polsce, zaczęło szybko upadać. Sytuacja nieco poprawiła się dopiero w latach czterdziestych tego wieku dzięki wprowadzonym reformom dotyczącym wychowania i nauczania przez Stanisława Konarskiego. Szkolnictwo parafialne, które znacznie upadło pod koniec XVII i na początku XVIII w. z powodu wojny północnej, zaczęło powoli się odradzać⁷.

Biskup płocki Michał Jerzy Poniatowski w „Liście pasterskim” skierowanym do duchowieństwa i wiernych diecezji płockiej 20 VIII 1775 r., zalecał proboszczom zakładanie szkółek parafialnych oraz zatrudnianie nauczycieli o wysokiej moralności, zaś z braku nauczycieli świeckich mieli obowiązek przygotowywać organistów do pracy z dziećmi.

Wkrótce, bo już w 1777 r. w zarządzeniu „Ordinationes Generales” biskup M. Poniatowski przypominał o zakładaniu szkół parafialnych, zwracając przy tym uwagę plebanom, aby fundusze przeznaczone na cele szkolne były właściwie wykorzystywane, zaś tam, gdzie brakowałyby środków na ten cel, zobowiązał zarówno proboszczów jak i parafian, aby wspólnie podejmowali decyzje jak zdobyć fundusze na działalność szkoły. Dzieci wiejskie powinny się uczyć prawd wiary, pisania, czytania i arytmetyki⁸. Do drugiej połowy XVIII w. nie istniało

² A. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia Historyczna*, Płock 1930, s. 31.

³ *Szkoły w Polsce*, [w:] Encyklopedia Kościelna, t. 27, red. M. Nowodworski, Warszawa 1904, s. 593.

⁴ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 30.

⁵ M. Skoczeń, *Szkolnictwo płockie w latach 1793-1831*, Warszawa – Płock 1994; Z. Walczak, *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim w latach 1795-1867*, Notatki Płockie 1974, nr 5.

⁶ Zob. *Wykaz szkół parafialnych na Mazowszu*, [w:] T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków 1921, s. 117-197.

⁷ S. Litak, *Szkoły parafialne w Polsce w XVIII, przed powstaniem Komisji Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 25: 1977, z. 2, s. 138.

⁸ *List pasterski do obojga stanów diecezji płockiej tak duchownego jako i świeckiego wydany 20 VIII 1775 r.*, [w:] Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów [...] M. J. Poniatowskiego, biskupa płockiego diecezji płockiej wydane, Warszawa 1785, t. I, s. 391-589; M. M. Grzybowski, *Starania M. J. Poniatowskiego o podniesienie oświaty elementarnej na Mazowszu (1773-1785)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 23:1980, z. 4, s. 481.

państwowe ustawodawstwo dotyczące szkolnictwa. Pierwszym ministerstwem była Komisja Edukacji Narodowej, która powstała w 1773 r.⁹.

Rzymskokatolicka szkoła parafialna była jedynym typem placówki edukacyjnej, jaka istniała na polskiej wsi do końca XVIII w.¹⁰. Szkoła była wówczas nadal utrzymywana przez Kościół i w znacznym stopniu jemu służyła. Związek szkoły parafialnej z Kościołem trwał nadal nawet, gdy powstała i działała już Komisja Edukacji Narodowej, która miała opracowane podręczniki szkolne dla szkół.

Dobrze rozwijające i zapowiadające się szkolnictwo w Polsce zostało nagle przerwane zaborami. Upadek powstania listopadowego, jako pierwszego z polskich tragizmów wpłynął hamująco na rozwój szkolnictwa w zaledwie kilka lat wcześniej utworzonym Królestwie Polskim. Władze carskie były wrogo nastawione do polskiego szkolnictwa. Już car Mikołaj wspominał w liście do Paskiewicza po upadku tegoż powstania, że edukacja młodzieży polskiej skłoni ją do buntu, stąd należałoby zwrócić szczególną na nią uwagę¹¹. Zlikwidowano również Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Nadzór nad szkołami objęło Ministerstwo Oświecenia Publicznego z siedzibą w Petersburgu¹².

Na interesującym nas terenie dekanatu plockiego, władze pruskie zlikwidowały system szkół parafialnych i wprowadziły szkoły elementarne. Władze pruskie sądziły, że poprzez własną edukację uda się zorganizować wiejskie polskie rodziny¹³. Również powstanie styczniowe w sposób zasadniczy zmieniło życie społeczeństwa polskiego. Sposób funkcjonowania władzy carskiej wywarł wpływ na oświatę. To znalazło swoje odbicie w metodach podjętej rusyfikacji. Ludność Mazowska nie poddała się represjom podejmowanym przez Rosjan. Według rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego oraz władz centralnych w Petersburgu „największym wrogiem Rosji był Kościół katolicki i polskie duchowieństwo postrzegane jako bastion polskości”¹⁴.

2. Sytuacja materialna polskich rodzin wiejskich na terenie diecezji plockiej podczas zaborów.

Nawiedzające polskie ziemie liczne klęski jak wojny, zabory, powstania, doprowadziły kraj do straszliwej ruiny oraz wyludnienia. Wzrastały trudności gospodarcze. Panował kryzys gospodarczy, polityczny i religijny w całej Polsce, w tym także na ziemi mazowieckiej, której częścią była diecezja plocka¹⁵. Diecezja plocka była bardzo zniszczona, zubożała i zacofana. Dwa razy traciła ok. 40% swoich mieszkańców i aż do zaborów nie wyrównała się liczba ludności z czasów końca XVII w.¹⁶.

W pierwszej ćwierci XVIII w. tereny ziemi mazowieckiej, w tym tereny diecezji plockiej nawiedzały liczne zarazy i inne nieszczęścia związane z wojną północną, co spowodowało, że stan materialny duchowieństwa jak i wiernych świeckich był w większości zniszczony. To źle wpływało na istnienie szkół, gdyż często bezpowrotnie przepadały fundusze przeznaczone na ten cel. Sytuacja ta nie polepszyła się nawet w następnych latach. Stan taki trwał do połowy

⁹ M. M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Płock 1987, s. 11.

¹⁰ M. Chamcówna, *Szkolnictwo wiejskie do czasów Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, t. I, Częstochowa 1970, s. 469.

¹¹ R. Gerber, *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu rządów Paskiewicza*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. II, s. 167.

¹² A. Maciesza, *Z dziejów kultury artystycznej Płocka*. Julian Zawodziński, Płock 1937, s. 9.

¹³ E. Podórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i królestwa Polskiego 1807-1831*, Warszawa 1960, s. 6-9.

¹⁴ J. Załęczny, *Historia Mazowsza w nowej odsłonie*, Niepodległość i Pamięć, 19/1-4 (37-40), 2012, s. 251-252.

¹⁵ J. Pelczar, *Zarys dziejów miłosierdzia chrześcijańskiego w Kościele katolickim*, Kraków 1916, s. 47; W. Miller, *Diecezja plocka od II poł. XVI wieku do rozbiorów*, SP, t. III, Płock 1975, s. 194.

¹⁶ W. Miller, *Diecezja plocka...*, s. 46.

XVIII w., kiedy to biskupem diecezji płockiej został Michał Jerzy Poniatowski. Wówczas w wielu parafiach diecezji płockiej zakładano szkoły i zatrudniano nauczycieli, zaś proboszczowie starali się pozyskać fundusze na działalność placówek oświatowych a w razie braku nauczycieli przygotowywali organistów do pracy z dziećmi¹⁷.

Duchowieństwo zwróciło swą uwagę szczególnie na rodziny wiejskie. Większa część z nich była negatywnie nastawiona do oświaty. Takie podejście chłopów do nauki nie powinno dziwić, gdyż przez całe wieki ludność wiejska żyła na uboczu z dala od kultury i ośrodków nauki oraz nie miała możliwości dostępu do oświaty. Jakakolwiek wiedza docierała jedynie w formie szczątkowej i to tylko od miejscowego plebana lub dziedzica, właściciela wsi. Chłopi nie uznawali oświaty traktując ją, jako coś obcego i niepotrzebnego do pracy na roli. Samą naukę w szkole traktowali nawet za coś szkodliwego, ponieważ nauczanie w szkole miało siał zamęt w głowach dzieci i podawać inne wartości niż te, które przekazywano im w domu rodzinnym. Również, jak sądziły rodziny chłopskie, przez naukę upadały autorytety, jakimi byli rodzice i dziadkowie. Nauka również odrywała dzieci od prac w gospodarstwie. Niektóre rodziny tolerowały naukę czytania i pisania twierdząc, że to w zupełności wystarczy dla ich dzieci a dalsza edukacja była zbędna i postrzegano ją również jako stratę czasu¹⁸.

A jak przedstawiała się sytuacja rodzin wiejskich i ich stosunek do oświaty na badanym przez nas terenie diecezji płockiej w dekanacie płockim? Prezentowane materiały do dziejów szkolnictwa parafialnego na terenie diecezji płockiej są rękopisami wizytacji generalnych i dekanalnych, jakie odbywały się w ciągu wieków. Najbardziej rozpowszechnioną formą oświaty były szkoły parafialne, których rozwój zależał od miejscowego proboszcza.

3. Wysiłki podejmowane przez duchowieństwo diecezji płockiej nad podniesieniem oświaty w dekanatach płockim i dobrzyńskim

Szkolnictwo parafialne w XVIII w. i na początku XIX w. było w Polsce słabe, gorzej zorganizowane i bardziej podporządkowane lokalnym celom kościelnym. Nastąpił pewien brak zainteresowania oświatą. Spowodowane to było załamaniem gospodarczym i kulturalnym w całym kraju. Zniszczenia wojenne wraz z pauperyzacją społeczeństwa spowodowały upadek szkolnictwa parafialnego. Te, które jeszcze trwały bardziej traktowano jako konkretną pomoc w obrzędach liturgicznych, zaś uczniowie, oczywiście tylko chłopcy byli potrzebni do obsługi przy odprawianiu mszy św. Jednak trzeba zauważyć, że znaczenie tych szkół było jednak bardzo ważne. Dawały one możliwość opanowania, zwłaszcza najniższym warstwom społecznym sztuki pisanie i czytania. Wystarczy wspomnieć list pasterski biskupa płockiego Michała Jerzego Poniatowskiego, skierowany do duchowieństwa: „...*cóż może być świętszego i pożyteczniejszego tak dla Kościoła, jako dla kraju nad ćwiczenia młodzi zaraz od ich dzieciństwa nie tylko w katechizmie i w rzeczach tyjących się religii i obyczajów, ale też i dla każdej kondycji ludzi przez cały przeciąg życia najpotrzebniejszych, takie są umieć czytać, pisać i rachować i pospolitsze reguły wymiaru?*”¹⁹. Tak więc w parafiach, gdzie szkoły nie było, księża mieli obowiązek jak najszybciej je zakładać, zaś na nauczycieli wybierać takie osoby, które nie tylko przekazywałyby wiedzę naukową ale również kształtowały charakter młodych ludzi. Najczęściej więc księża wybierali organistów, którzy mieli obowiązek odznaczać się dobrymi obyczajami.

Jak w ówczesnych czasach wyglądała sytuacja rodzin chłopskich? Należy pamiętać, że podstawą egzystencji chłopów była konieczna praca. Stanowiła ona treść życia każdego chłopca. Praca była bardzo ciężkim obowiązkiem, dlatego dzieci były przygotowywane do niej już od

¹⁷ Tamże, s. 46-47.

¹⁸ S. Stachnik, *Rozwój szkolnictwa powszechnego w odrodzonej Polsce*, „Piaś” 1922, nr 38, s. 7.

¹⁹ *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów J. O. Księcia Imci Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego, etc. Do diecezji płockiej wydane*, t. I-IV, wyd. W. Wargawski, Warszawa 1785; M. J. Poniatowski, *List pasterski*, Warszawa 1775, s. 45.

najmłodszych lat. Warunki, w jakich żyły dzieci chłopskie nie pozwalały na uczęszczanie do szkoły parafialnej lub jeśli niektóre z nich przychodziły to nieregularnie i tylko w porze zimowej, gdyż od wiosny do jesieni były potrzebne w gospodarstwie, w którym pracowały ponad własne siły²⁰. Nawet, kiedy dzieci uczyły się w szkołach, rodzice lub właściciele ziemscy nie zwalniali ich z obowiązków gospodarskich²¹.

Tak przedstawiała się sytuacja w parafii Imielnica w 1848 r. Tam dzieci chodziły do szkoły tylko podczas zimy. W parafii Bonisław zapisano, że „rodzice dla biednego stanu ubóstwa swych dzieci dawać nie chcą, druga, że rodzice dzieciom gdy ich doczekają, są potrzebni do usług i paszy ile w takiej okolicy, gdzie populacja bardzo mała i kilkakrotna publikacja i zachęcanie nie skutkuje”²². W parafii Trzepowo również tylko podczas zimy dzieci chodziły do szkoły zaś w pozostałe pory roku pracowały w gospodarstwach ubogich włościan²³. Również w parafii Zagroba podano, że dzieci nie tylko chłopskie ale i z rodzin szlacheckich nie chodziły do szkoły z powodu wielkiego ubóstwa i jak zapisał wizytator, że dzieci nie miały ubrań²⁴. Brak ubrania, butów i żywności to powody dla których dzieci rodzin chłopskich nie mogły uczęszczać do szkoły: „Skromne było odzienie dzieci wiejskich. Szyto je z płótna własnego wyrobu, lniane lub konopne, zwykle też nie posiadały obuwia – biegały boso nawet w chłodne i mroźne dni”²⁵. W parafiach takich jak: Bielsk, Miszewo (Strzałkowskie), Proboszczewice, Imielnica, dzieci nie chodziły do szkoły z powodu biedy²⁶.

Na podstawie wizytacji dowiadujemy się, że jednym z powodów braku uczniów chętnych do nauki była także niechęć samych rodziców, którzy z powodu swego ubóstwa i braku rozumienia samej oświaty, która według nich w ówczesnych warunkach nie dawała im większych możliwości awansu społecznego²⁷. Nie tylko z powodu ubóstwa rodziny chłopskie nie zgadzały się na naukę swych dzieci. Był to czas wojen, powstań narodowych, zamieszek politycznych, co wspominają wizytatorzy. Taka sytuacja była choćby w parafii Trzepowo. Tu dzieci musiały pomagać często stacjonującym przez długi czas w wiejskich gospodarstwach wojskom polskim, które przechodziły przez te miejscowości²⁸. Informacje na ten temat zapisał ówczesny proboszcz parafii Trzepowo: „Szkołka zaś formalnie parafialna egzystować nie może dla ciągle konsystującego wojska na kwaterach zimą i latem, które niszcząc biedny lud odbiera sposobność dźwignięcia się z nędzy, a tym samym ujmuje tymże sposobność w poselaniu dzieci swych na naukę, bo tylko żołnierstwu usługować muszą”²⁹.

Słaby rozwój szkolnictwa parafialnego w tym okresie czasu wynikał jeszcze z innych przyczyn. Jedną z nich była niechęć samej szlachty do kształcenia poddanych. Na ten temat pisał m.in. Hugo Kołłątaj: „Największym atoli wstrętem do utrzymania szkółek farnych było

²⁰ A. Bień, *Bóg wysoko - dom daleko. Obrazy przeszłości 1900-1920*, Warszawa 1999, s. 201; S. Ciekot, *Wspomnienia 1885-1964*, Warszawa 1970, s. 46.

²¹ J. Szczepański, *Korzeniami...*, s. 34.

²² *Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817 r.*, AW. 411. K. 39; *Akta wizytacji kościołów dekanatu plockiego 1819-1821 r.*, AW. 348.

²³ *Akta wizytacji dekanatu plockiego 1817*, AW. 414, k. 191.

²⁴ *Wizyty dziekańskie niektórych kościołów diecezji plockiej z lat 1809-1811*, AW. 319, k. 10; *Wizyty kościołów dekanatu plockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 73.

²⁵ F. Magryś, *Żywot chłopca - działacza*, Warszawa 1987, s. 24.

²⁶ *Index visitationum decanalium anno 1781 per actorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostyniensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*, AW. 302, s. 17, 20; *Akta wizytacji dekanatu plockiego 1817*, AW. 414, k. 101; *Wizyty kościołów dekanatu plockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 67 v; *Akta wizytacji dekanatu bielskiego*, AW. 401, k. 131; *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie plockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 174; *Wizyty kościołów dekanatu plockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 75.

²⁷ J. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, w *Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław-Gdańsk 1973, s. 106-107.

²⁸ *Wizyty kościołów dekanatu plockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 104, k. 108.

²⁹ Chodzi tu o wojsko polskie, zob. *Wizyty kościołów dekanatu plockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 108.

*uprzedzenie szlachty [...]. Właściciele dóbr nie chcieli, aby ich poddani, jak zwykle mówiono, balamucili się naukami, dla czego szkoły takowe były po większej części próżnym uludzeniem zwierzchności dyecezyjalnej, w wielu miejscach wcale jej zarzucano dla niedbalstwa plebanów, lub w pobłażania w takim szkodliwym przeciw ludowi uprzedzeniu szlachty*³⁰.

Analizując akta wizytacyjne interesujących nas parafii, dało się zauważyć kilka parafii, w których problem niezadowolenia szlachty z powodu powstania szkółek parafialnych istniał. Tak było m.in. w parafii Radzanowo, gdzie szlachta nie udzieliła zgody proboszczowi, aby dzieci wiejskie mogły się uczyć³¹. Również w parafii Miszewo (Strzałkowskie). Tu parafia składała się z ludzi biednych i zaciężnych, których dzieci chciały się uczyć, ale dziedzic nie pozwolił³². W niektórych parafiach naukę pobierały tylko dzieci z rodzin szlacheckich. Tak się działo choćby w parafii Sikórz. Wizytator podał, że w 1726 r. uczono w tej parafii tylko synów szlacheckich. Oprócz zwykłych przedmiotów w szkołkach parafialnych poważną wagę przywiązywano do nauki religii i katechizmu³³. W parafii Rokicie w 1817 r. proboszcz chciał szkoły, więc próbował połączyć dzieci ze swej parafii oraz z parafii sąsiedniej z Siecienia, aby razem chodziły do jednej szkoły. Tu również dziedzic W. Miastkowski nie udzielił zgody³⁴. Również w parafii Siecień dziedzic nie dał zgody na założenie szkoły³⁵. W parafii Imielnica w 1821 r. szkoły nie chciał dziedzic, stąd dzieci nie uczyły się. Sytuacja ta trwała przynajmniej do 1840 r., gdyż tego z tego roku pochodzi wiadomość, że mało dzieci chodziło do szkoły i to tylko zimą, ponieważ była bieda i nie wszystkie dzieci mogły się uczyć³⁶. Jedynie w jednej tylko parafii Ciachcino podano, że wyjątkowo szkołę wybudował dziedzic na gruncie kościelnym, podarowanym na ten cel przez proboszcza³⁷.

4. Pomoc podejmowana przez duchowieństwo w otwieraniu szkół parafialnych

Analiza akt kościelnych daje możliwość zapoznania się z działalnością oświatową oraz postawami duchowieństwa wobec szkolnych kwestii. W niniejszych, płockich aktach istnieją informacje dotyczące ogólnego poziomu życia i wykształcenia społeczeństwa, szczególnie mieszkańców wsi.

Również w tej sprawie zabrał głos biskup płocki Wincenty Chościak-Popiel w Okólniku wystosowanym do duchowieństwa swej diecezji, nakazał, aby proboszczowie wizytowali szkoły na terenie parafii przynajmniej dwa razy w tygodniu, a także by partycypowali w kosztach utrzymania tych placówek. O wyjątkowym znaczeniu tego obowiązku może świadczyć pewna uwaga biskupa Popiela: „*Po zatrudnieniu w kościele i spełnieniu obowiązków parafialnych nic więcej plebanowi czasu zajmować nie powinno jak tylko szkoła*”³⁸.

Ludność wiejska żyła nie tylko w wielkiej biedzie materialnej, ale także duchowej. Władze kościelne miały świadomość, że stan wiedzy religijnej rodzin chłopskich pozostawiał wiele do życzenia, a ważną tego przyczyną był masowy analfabetyzm parafian. Po zesłaniu biskupa

³⁰ H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta II (1750-1764)*, Warszawa 1905, s. 68.

³¹ *Visitationes decanatum Bielsk, Gostynin, Płock, Raciąż, Sierpc anno 1783*, AW. 312, k. 87; *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie płockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 94v.

³² *Akta wizytacji dekanatu płockiego 1817*, AW. 414, k. 101.

³³ *Acta visitationis generalis ecclesiarum parochialium decanatus Plocensis 1776*, AW. 290, k. 462-464, 537-538; *Index visitationum decanatum anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostyniensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*, AW. 302, s. 231-232.

³⁴ *Akta wizytacji dekanatu dobrzyńskiego 1817*, AW. 405, k. 113; *Wizyty dziekańskie dekanatu dobrzyńskiego z lat 1834-1841*, AW. 418, k. 56, k. 215v.

³⁵ *Wizyty kościołów dekanatu dobrzyńskiego 1819-1822*, AW. 346, k. 27v.

³⁶ *Wizyty kościołów dekanatu płockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 157.

³⁷ *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie płockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 123.

³⁸ W. Chościak-Popiel, *Pamiętniki ks. Wincentego Chościaka – Popiela, arcybiskupa warszawskiego*, t. I, Kraków 1915, s. 167.

płockiego Popiela, zarządca diecezji płockiej ks. Wincenty Orzeszkowski pisał: „*lud nie umie pacierza i najgłówniejszych nie zna praw wiary, a nie znając Boga i obowiązków religii, nie ma też poczucia cnoty*”³⁹.

Duchowieństwo polskie starało się pomagać szczególnie rodzinom chłopskim w dostępie do oświaty, choćby tej podstawowej. Opierano się na przesłaniu Chrystusa i jego nauki, gdyż: „*z Ewangelią dopiero zaczyna się prawdziwa nauka postępu. Nie tylko boska ta księga uczy o doskonaleniu i kształceniu się człowieka, ale prawem je nakazuje: Bądźcie doskonałymi*”⁴⁰.

Wizytator w parafii Bielsk podał, że naukę pobierały tylko dzieci bogatszych mieszczan i szlachty, biedne rodziny wiejskie i mieszczańskie nie posyłały swych dzieci do szkółki⁴¹. Sytuacja ta zmieniła się, gdyż wizytator wizytujący parafię w 1817 r. zapisał, że proboszcz chciał szkoły, więc na ten cel przeznaczył jedną swą izbę z alkierzem na plebanii. Dzięki jego zaangażowaniu uczyły się wszystkie chętne do nauki dzieci, zarówno chłopcy jak i dziewczynki. Postarał się również o książki dla dzieci. Wizytator zapisał, że wszystkie dzieci je miały⁴². Należy zwrócić uwagę na zapisy wizytatorów. Nie zawsze były one dokładne i kompletne. W większości parafii wizytatorzy pisali, że organista uczył pisania, czytania czy katechizmu. To znaczy, że nie czynił tego od siebie ale zawsze z polecenia swego proboszcza. Tak przedstawiała się sytuacja w parafii Biała. Choć wizytator nie podał, gdzie mieściła się szkoła, podejrzewa się, że była w organistówce, ponieważ organista uczył dzieci w swoim domu⁴³. Podczas kolejnej wizytacji w tej parafii w 1819 r. podano, że z powodu wielkiej biedy u swych parafian, proboszcz urządził szkółkę na swej plebanii⁴⁴. W parafii Biała każdy rodzic posyłając swe dziecko do szkółki parafialnej musiał płacić, ale były to małe sumy⁴⁵. W parafii Ciachcin proboszcz oddał część gruntu należącego do parafii, aby tam wybudowano szkołę. Dozór nad szkołą miała tu Najwyższa Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Publicznego Oświecenia⁴⁶. W parafii Ciachcin każde dziecko mogło się uczyć za niewielką opłatą⁴⁷.

Również w parafii Sikórz proboszcz urządził szkółkę w nowo wystawionym przez siebie szpitalu dla ubogich. Na ten cel przeznaczył połowę budynku. Zachęcał również rodziców podczas kazań w kościele, aby przysyłać swe dzieci na naukę. Zatrudnił nauczyciela. Nie podano

³⁹ Cyt. za Danielem Olszewskim, *Poziom religijnego uświadczenia ludu w Królestwie Polskim w XIX wieku*, „Summariusz. Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Ludowego” 1973, nr 2.

⁴⁰ J. S. *O postępie w wiekach upadku*, „Przegląd Katolicki” 1863, nr 12, s. 180.

⁴¹ *Index visitationum decanalium anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostinyensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*, AW. 302, s. 17, 20.

⁴² *Akta wizytacji dekanatu bielskiego 1817*, AW. 401, k. 25, AW. 414 B, k. 86, AW. 348, k. 16 v.

⁴³ *Index visitationum decanalium anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostinyensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*, AW. 302, s. 5–6; *Index visitationum decanalium anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostinyensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*, AW. 302, k. 48; *Descriptio ecclesiarum eorumque visitation in decanatum Bielscensis, Gostinensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis, Sierpcensis anno 1782*, AW. 308, k. 3.

⁴⁴ *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie płockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 71; *Wizyty kościołów dekanatu płockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 4.

⁴⁵ *Wizyty dziekańskie dekanatu wyszogrodzkiego 1819-1849*, AW. 353 a, k. 33 v.

⁴⁶ *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie płockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 123.

⁴⁷ *Index visitationum decanalium anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostinyensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis*, AW. 302, k. 48; *Descriptio ecclesiarum eorumque visitation in decanatum Bielscensis, Gostinensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis, Sierpcensis anno 1782*, AW. 308, 21 v; *Akta wizytacji dekanatu bielskiego 1817*, AW. 401, k. 69; *Wizyty kościołów dekanatu płockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 43, 45.

jednak w wizytacji czy tym nauczycielem był może organista czy ktoś inny⁴⁸. Podobnie było w parafii Trzepowo. Tu również proboszcz na szkołkę przeznaczył jedną izbę na swej plebanii. Nauczycielem był organista, który na to stanowisko za zgodą proboszcza został mianowany przez Podprefekturę Powiatu Wyszogrodzkiego⁴⁹. W parafii Miszewo Murowane z nakazu proboszcza dzieci uczył organista, który miał obowiązek uczyć każde dziecko, które chciało. Organista nie pobierał za to zapłaty. Nie podano, gdzie była szkoła⁵⁰. Parafia Zagroba to kolejna parafia, gdzie proboszcz jedną izbę w szpitalu dla ubogich przeznaczył na szkołkę. Nauczał organista nie pobierając zapłaty z nakazu proboszcza. Każde dziecko miało tu prawo się uczyć⁵¹. W parafii Zaduszniki proboszcz pilnował, aby każde dziecko, które przychodziło na zajęcia szkolne uczyło się i nie marnowało czasu na zbędne zabawy. Dzieci przychodzące tu na naukę płaciły organiście, ale były to bardzo małe sumy i stać było na nie rodziców wiejskich, a jeśli nawet nie było kogoś stać na zapłatę, to jego dziecko uczyło się za darmo. Zajęcia odbywały się w domu organisty⁵². Jedyne w parafii Sikórz wizytator zapisał, że tylko nieliczne rodziny posyłały swe dzieci do szkoły, ponieważ nie było ich stać na opłacanie nauki⁵³.

Zakończenie

Podsumowując powyższe rozważania oparte na źródłach wizytacji kanonicznych, choć nie kompletnych, często zniszczonych i rozproszonych spowodowanych różnymi kolejami losów, jakie nawiedzały diecezję płocką, należy stwierdzić, że poziom oświaty w przedstawianych dekanatach był niski. Świadczy o tym częsty brak warunków do utworzenia szkoły, szczupła kadra dydaktyczna jak też i ubogi stan materialny samych mieszkańców poszczególnych parafii. Również nie można zapomnieć, że problemy z tworzeniem przez duchowieństwo szkół pojawiały się z niezadowolenia szlachty, która niechętnie patrzyła na możliwości kształcenia się swych poddanych. Jednak pomimo tych wszystkich trudności, duchowieństwo w miarę swych możliwości starało się udzielać pomocy powierzonym im parafianom, w tym właśnie organizując szkołki i pilnując, aby każde dziecko, które było chętne do podjęcia nauki mogło się uczyć. Znaczne ożywienie na polu oświaty widzimy lata rządów biskupa Poniatowskiego, który zwracał szczególną uwagę na rozwój oświaty na terenie swej diecezji.

Streszczenie:

Kościół od samego początku swego istnienia otaczał swą opieką wszystkich potrzebujących jakiegokolwiek pomocy. Kiedy pojawił się na ziemiach polskich swą uwagę zwrócił m.in. na oświatę. Wpierw pojawiły się szkoły zakonne, gdzie uczono przyszłych duchownych, następnie młodych chłopców z rodzin książęcych, magnackich, a w późniejszych wiekach także z rodzin mieszczańskich i wiejskich. Należy zwrócić uwagę, że to Kościół był żywo zainteresowany sprawami oświaty. Szczególnie brano ją pod uwagę podczas niewoli narodowej. Stwarzając szkolnictwo parafialne, dostępne dla każdej rodziny, bez względu na jej stan materialny,

⁴⁸ *Akta wizytacji dekanatu bielskiego 1817*, AW. 414, k. 146; *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie płockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 191; *Wizyty kościołów dekanatu płockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 81, k. 84, k. 85; *Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w latach 1890-1893*, AS. 409, k. 215.

⁴⁹ *Akta wizytacji dekanatu bielskiego 1817*, AW. 414, k. 191.

⁵⁰ *Wizyty kościołów dekanatu wyszogrodzkiego i rypińskiego 1719-1829*, AW. 353, k. 76, AW. 357, k. 5 v; *Wizyty dekanatu wyszogrodzkiego 1823*, AW. 357, k. 29-30.

⁵¹ *Akta dotyczące szkół elementarnych w diecezji płockiej 1797-1864*, AS. 700, k. 10; *Wizyty kościołów dekanatu płockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 150 v.

⁵² *Wizyty kościołów dekanatu dobrzyńskiego 1819-1822*, AW. 346, k. 48 v; *Raporty z odbytej wizyty w dekanacie dobrzyńskim 1824-1830*, AW. 377, k. 20, k. 4 v; *Wizyty dziekańskie dekanatu dobrzyńskiego z lat 1834-1841*, AW. 418, k. 93 v.

⁵³ *Akta wizytacji dekanatu płockiego 1817*, AW. 414, k. 146; *Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie płockim [...] w roku 1819 odbyte*, AW. 432, k. 191; *Wizyty kościołów dekanatu płockiego 1819-1821*, AW. 348, k. 141 v, k. 141 v; *Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji płockiej w latach 1890-1893*, AS. 409, k. 215.

władze kościelne zatroszczyły się również o to, by tego typu system powszechnej oświaty odpowiadał optymalnym potrzebom nie tylko samego Kościoła ale też i państwa.

Słowa kluczowe: Kościół, rodzina, szkoła parafialna, dzieci, parafia, oświata.

Summary:

From the very beginning of its existence, the Church took care of all those in need of any help. When it arrived in Poland, it focused attention towards education. First, monastic schools appeared where future clergy were taught, then young boys from princely and magnate families; in later centuries, also from bourgeois and rural families. It should be noted that the Church was keenly interested in education. It was especially taken into account during national captivity. By creating parish education, available to every family, regardless of its financial status, the church authorities also ensured that this type of universal education system would meet the optimal needs not only of the Church itself, but also of the state.

Keywords: Church, family, parish school, children, parish, education.

Bibliografia:

Źródła Archiwalne – Rękopiśmienne

- Akta wizytacji dekanatu nowomiejskiego 1817 r.*, AW. 411. K. 39.
Akta wizytacji kościołów dekanatu plockiego 1819-1821 r., AW. 348.
Akta wizytacji dekanatu plockiego 1817, AW. 414, k. 191.
Akta dotyczące szkolnictwa w diecezji plockiej w latach 1890-1893, AS. 409, k. 63.
Akta wizytacji dekanatu bielskiego 1817, AW. 414 B, k. 86, AW. 348, k. 16 v.
Akta wizytacji dekanatu bielskiego 1817, AW. 414, k. 146.
Akta wizytacji dekanatu bielskiego, 1817, AW. 401, k. 131.
Akta czyli spisy majątków [...] w dekanacie plockim [...] w roku 1819 odbyte, AW. 432, k. 174.
Akta wizytacji dekanatu dobrzyńskiego 1817, AW. 405, k. 83.
Akta dotyczące szkół elementarnych w diecezji plockiej 1797-1864, AS. 700, k. 10
Akta dotyczące szkół 1885-1891, AS. 594, k. 90.
Akta wizytacji dekanatu dobrzyńskiego 1817, AW. 405, k. 37.
Akta dotyczące szkół 1885-1891, AS. 594, k. 67.
Descriptio ecclesiarum eorumque visitation in decanatum Bielscensis, Gostinensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis, Sierpcensis anno 1782, AW. 308, 21 v.
Index visitationum decanalium anno 1781 peractorum et decretum reformationis per Perillustrem Reverendum Joannem Petrum Jaxa Bykowski can. cath. Plocensis visitatorem generalem latorum pro ecclesiis, decanatus Bielscensis, Gostinyensis, Plocensis, Raciążensis, Sierpcensis, AW. 302, s. 17, 20.
Raporty z odbytej wizyty w dekanacie dobrzyńskim 1824-1830, AW, 377, k. 4v, k. 34 v.
Wizyty dziekańskie dekanatu dobrzyńskiego z lat 1834-1841, AW. 418, k. 276 v, k. 215, k. 169.
Wizyty kościołów dekanatu dobrzyńskiego 1819-1822, AW. 346, k. 4v, k. 20.
Wizyty dziekańskie dekanatu płońskiego 1842, AW. 404, k. 66.
Wizyty kościołów dekanatu plockiego 1819-1821, AW. 348, k. 73.
Wizyty kościołów dekanatu dobrzyńskiego 1819-1822, AW. 405, k. 142.
Wizyty dziekańskie dekanatu raciążskiego 1824-1828, AW. 394, k. 161.
Wizyty dziekańskie niektórych kościołów diecezji plockiej z lat 1809-1811, AW. 319, k. 10.
Wizyty kościołów dekanatu dobrzyńskiego 1819-1822, AW. 346, k. 9v.
Wizyty dziekańskie dekanatu dobrzyńskiego z lat 1834-1841, AW. 418, k. 93 v.

Wizyty kościołów dekanatu wyszogrodzkiego i rypińskiego 1719-1829, AW. 353, k. 76, AW. 357, k. 5 v.

Źródła drukowane

List pasterski do obojga stanów diecezji płockiej tak duchownego jako i świeckiego wydany 20 VIII 1775 r., [w:] *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów [...]* M. J. Poniatowskiego, biskupa płockiego diecezji płockiej wydane, Warszawa 1785, t. I, s. 391-589.

Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów J. O. Księcia Imci Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego, etc. Do diecezji płockiej wydane, t. I-IV, wyd. W. Wargawski, Warszawa 1785; M. J. Poniatowski, *List pasterski*, Warszawa 1775, s. 45.

List A. Posewiny do J. Tarteruima: A. Possevini, De Societate Jesu Epistola de necessitate, utilitateque ac ratione docendi Catholici Catechismi [...]. W Polsce najpierw druk ten ukazał się w Krakowie w 1583 r., później w Braniewie w 1589 r.

Opracowania

Banyszkiewicz J., *Rola rodziny w zachowaniu narodowości*, [w:] *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, Poznań 1979.

Bień A., *Bóg wysoko - dom daleko. Obrazy przeszłości 1900-1920*, Warszawa 1999.

Błaszczewicz H., *Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1637-1757 w świetle wizytacji biskupich*, „*Nasza Przeszłość*”, t. 46(1976).

Ciekot S., *Wspomnienia 1885-1964*, Warszawa 1970.

Chamcówna M., *Szkolnictwo wiejskie do czasów Komisji Edukacji Narodowej*, [w:] *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, Częstochowa 1970, t. I.

Chościak-Popiel W., *Pamiętniki ks. Wincentego Chościaka – Popiela, arcybiskupa warszawskiego*, t. I, Kraków 1915.

Grzybowski M. M., *Starania M. J. Poniatowskiego o podniesienie oświaty elementarnej na Mazowszu (1773-1785)*, „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*”, R. 23:1980, z. 4.

Grzybowski M. M., *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Płock 1987.

Gerber R., *Szkolnictwo Królestwa Polskiego w pierwszym dziesięcioleciu rządów Paskiewicza*, „*Rozprawy z dziejów oświaty*”, t. II.

Jabłonowska Z., *Rodzina w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Warszawa 1975.

J. S. *O postępie w wiekach upadku*, „*Przegląd Katolicki*” 1863, nr 12.

Kołątaj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta II (1750-1764)*, Warszawa 1905.

Litak S., *Parafie w okresie od końca XVI do XVIII w.*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz, cz. I: *Kościół. Początki i zarys rozwoju*, Lublin 1969.

Litak S., *Szkoły parafialne w Polsce w XVIII, przed powstaniem Komisji Edukacji Narodowej*, „*Roczniki Humanistyczne*”, t. 25: 1977, z. 2.

Maciesza A., *Z dziejów kultury artystycznej Płocka. Julian Zawodziński*, Płock 1937.

Majewski D., *Zasób Archiwum Diecezjalnego w Płocku*, [w:] *Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku*, red. W. Graczyk, Płock 2003.

Magryś F., *Żywot chłopca – działacza*, Warszawa 1987.

Miller W., *Diecezja płocka od II poł. XVI wieku do rozbiorów*, SP, t. III, Płock 1975.

Nowowiejski A. J., *Płock. Monografia Historyczna*, Płock 1930.

Nowowiejski A. J., *Agenda pasterska, t. j. zebranie tego wszystkiego, co ma czynić dobry kapłan, aby i siebie i dusze sobie powierzone doprowadził do żywota wiecznego, według Pisma św., Ojców Kościoła pisany ascetycznych i świętych pańskich*, Warszawa 1894.

Olszewski D., *Poziom religijnego uświadczenia ludu w Królestwie Polskim w XIX wieku*, „*Summarium*”.

Skórkowski K., *Korespondencja Przeglądu Katolickiego: O poprawie ludu wiejskiego w okolicach Warszawy*, „Przegląd Katolicki” 1863, nr 2.

Szkoły w Polsce, [w:] Encyklopedia Kościelna, t. 27, red. M. Nowodworski, Warszawa 1904.

Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Ludowego” 1973, nr 2.

Pelczar J., *Zarys dziejów miłosierdzia chrześcijańskiego w Kościele katolickim*, Kraków 1916.

Płatek J., *Wieś jako środowisko wychowawcze*, [w:] Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze, Z. Mysłakowski (oprac.), Warszawa – Lwów 1931.

Poniatowski M. J., *List pasterski*, Warszawa 1775.

Podórska E., *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1807-1831*, Warszawa 1960.

Szkoły w Polsce, [w:] Encyklopedia Kościelna, t. 27, red. M. Nowodworski, Warszawa 1904.

Stachnik S., *Rozwój szkolnictwa powszechnego w odrodzonej Polsce*, „Piast” 1922, nr 38.

Skoczeń M., *Szkolnictwo płockie w latach 1793-1831*, Warszawa – Płock 1994. Subera I., *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wężyka z r. 1761*, Warszawa 1981.

Szybiak J., *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, w Wielkim Księstwie Litewskim, Wrocław-Gdańsk 1973.

Turowski J., *Rodzina chłopska w okresie lat 1864 – 1914 w świetle źródeł pamiętnikarskich*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, MX, Łódź 1967.

Walczak Z., *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim w latach 1795-1867*, Notatki Płockie 1974, nr 5.

Witos W., *Moje wspomnienia*, Warszawa 1878.

Wykaz szkół parafialnych na Mazowszu, [w:] T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków 1921.

Wyczawski H. E., *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.

Wykaz szkół parafialnych na Mazowszu, [w:] T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków 1921, s. 117-197.

Załączny J., *Historia Mazowsza w nowej odsłonie*, Niepodległość i Pamięć, 19/1-4 (37-40), 2012.

Ziarniewicz E., *Udział polskich szkół parafialnych w liturgii od XVI do XVIII wieku*, Studia Liturgiczne, t. VI: 1990.